

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

10 (5) 2023

<https://doi.org/10.46868/atdd.2023.307>

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 31.07.2023

Kabul tarihi | Accepted: 25.09.2023

Yayın tarihi | Published: 25.10.2023

Hatice Uyanık

<https://orcid.org/0000-0001-5921-0860>

Assistant Professor, Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey, hatice.uyanik@gop.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Uyanık, H. (2023). Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Eskiçağ'da Turhal Kalesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (5), 1529-1549.

Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar Işığında Eskiçağ'da Turhal Kalesi

Öz

Turhal, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde yer alan Tokat iline bağlı bir ilçedir. Karadeniz Bölgesi'nden İç Anadolu Bölgesi'ne geçiş kuşağında bulunan Turhal ilçesi, doğusundan Tokat il merkezi, batısından Zile ilçesi, güneyinden Pazar ilçesi, kuzeyinden Erbaa ilçesi ve Amasya ili ile sınırlıdır. Amasya, Tokat ve Zile'yi birleştiren yolların kesiştiği stratejik bir noktada yer alan Turhal Kalesi ise ilçe merkezindeki sarp ve dik bir kaya bloğu üzerine kurulmuştur. Turhal Kalesi, bugüne kadar çok sayıda araştırmacı tarafından ziyaret edilmiştir. Bu araştırmacılar eserlerinde, kalenin arkeolojik dokusu ve ziyaret ettikleri dönemdeki durumu hakkında bilgi vermişlerdir. Bu bilgiler ve antik kaynaklar dikkate alınarak Turhal Kalesi'nde tarafımızdan ayrıntılı bir yüzey araştırması yapılmıştır. Yaptığımız arkeolojik yüzey araştırması sonucunda daha önceki araştırmacıların Turhal Kalesi'nde yer aldığını bildirdiği birçok arkeolojik kalıntının günümüze kadar ulaşmadığı görülmüştür. Ancak elde edilen tarihi ve arkeolojik veriler, Turhal Kalesi'nin yer aldığı tepenin M.Ö. II. binyıldan Osmanlı Dönemi'ne kadar kesintisiz bir şekilde yerleşim gördüğüne tanıklık etmekte olup, Turhal Kalesi'nin Eskiçağ'da askeri ve ekonomik açıdan önemini her daim koruduğuna, Hellenistik Dönem'de de idari açıdan ayrı bir kimlik kazandığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Turhal, Kale, Sur, Basamaklı tünel, Gaziura*

Turhal Fortress in Ancient in the Light of Historical and Archaeological Research

Abstract

Turhal is a district of Tokat province, located in the Central Black Sea Division of the Black Sea Region. Located in the transition zone from the Black Sea Region to the Central Anatolia Region, Turhal district is bordered by Tokat province center from the east, Zile district from the west, Pazar district from the south, Erbaa district and Amasya province from the north. Turhal Fortress, located at a strategic point where the roads connecting Amasya, Tokat and Zile intersect, was built on a steep and steep rock block in the town center. Turhal Fortress has been visited by many researchers to date. In their works, these researchers gave information about the archaeological texture of the fortress and its current situation at the time they visited. Taking this information and ancient sources into consideration, we carried out a detailed archaeological survey in Turhal Fortress. As a result of our archaeological survey, it was seen that many archaeological remains that previous researchers reported to be located in Turhal Fortress have not survived to the present day. However, the historical and archaeological data obtained testify that the hill on which Turhal Fortress is located was inhabited uninterruptedly from the 2nd millennium BC to the Ottoman Period, and that it points out that Turhal Fortress always maintained its military and economic importance in the Ancient and also that it was gained a separate administrative identity in the Hellenistic Period.

Keywords: *Turhal, Fortress, Rampart, Stepped tunnel, Gaziura.*

Giriş

Turhal Kalesi, Turhal ilçe merkezinde yer alan sarp ve dik bir kaya bloğu üzerine kurulmuştur (Harita 1, Foto. 1). Turhal ilçesi, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde yer alan Tokat iline bağlıdır. 1944 yılında ilçe statüsü kazanan Turhal, 1021 km² yüzölçümüne sahiptir. İlçenin doğusunda Tokat il merkezi, batısında Zile ilçesi, güneyinde Pazar ilçesi, kuzeyinde ise Erbaa ilçesi ve Amasya ili yer almaktadır (<http://www.turhal.gov.tr/kultur>).

Karadeniz Bölgesi'nden İç Anadolu Bölgesi'ne geçiş kuşağında bulunan Turhal ilçesi, Yeşilirmak Havzası'na dahildir. İlçe, doğu-batı doğrultusunda uzanan Canik Dağları ile Deveci Dağları arasında yer almakta olup, Kuzey Anadolu Fayı'na bağlı olarak oluşan tektonik bir çöküntü ovası niteliğindeki Turhal Ovası üzerine kurulmuştur. Turhal Ovası, Antikçağ'da Iris olarak adlandırılan Yeşilirmak ve bu ırmağa karışan yan dereler tarafından drene edilmektedir. Yeşilirmak, Kazova'nın içinden doğu-batı doğrultusunda Tokat-Turhal karayoluna paralel olarak aktıktan sonra Hanife Dağı ile Ayranpınar Platosu arasında bulunan Katmerkaya Boğazı'ndan geçerek Turhal Ovası'nda güney-kuzey doğrultusunda akışına devam etmektedir (Tokat Çevre Durum Raporu, 2017, s. 18; Gök, 2021, s. 13, 35).

Turhal ve çevresinde, Karadeniz ve İç Anadolu arasında geçiş bölgesi iklim özelliklerini taşıması sebebiyle, hem Karadeniz iklim özelliklerini yansıtan ormanlar (çam, kayın, kızılıçık, ceviz, meşe, dağ, kavağı çınar vb.) hem de karasal iklimin özelliklerini taşıyan bozkır bitki örtüsünün çeşitleri hakimdir (<http://www.turhal.gov.tr/kultur>).

1.Eskiçağ'da Turhal

Turhal'da yapılan arkeolojik araştırmalar ışığında en erken yerleşim izinin Kalkolitik Çağ'a kadar gittiği bildirilmiştir. M. Özsait, Turhal'ın Şenyurt beldesinin Üçgözen mahallesinin 2 km kuzeyinde yer alan Ali Tepesi olarak adlandırılan tepenin güney ve güneybatısında Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı'na ait seramikler bulunduğunu belirtmiştir (Özsait, 1999, s. 94). Turhal ilçesinin Ulutepe (Kelit) köyünün 500 m kadar güneyinde Gevenlik Tepesi olarak adlandırılan mevkide yaklaşık 40 m yüksekliğindeki doğal bir tepenin kuzey yamacında konumlanmış olan yerleşmede, Tokat Müzesi Müdürlüğü tarafından 1976 yılında yapılan bir kurtarma kazısı sonucunda¹ ele geçen seramik eserler, Ş. Dönmez tarafından Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir (Dönmez, 2007, s. 74 vd.). Kalkolitik Çağ buluntuları açısından çok sınırlı veriye sahip olan Turhal'da, İlk Tunç Çağı'nda iskân faaliyetleri açısından bir artış olduğu görülmüştür (Ful vd., 2017, s. 576; Ful vd., 2018, s. 488). İlk Tunç Çağı'ndan itibaren Turhal'ın, Eskiçağ tarihi boyunca sırasıyla Asur Ticaret Kolonileri Dönemi, Hitit Dönemi, Demir Çağı, Pers, Pontos ve Roma dönemlerinde kesintisiz bir şekilde yerleşim gördüğüne dair tarihi ve arkeolojik veriler mevcuttur.

Turhal'ın tarihte bilinen en eski ismi Gazabura'dır. Gazabura yer adına ilk kez Kültepe metinleri arasında yer alan Kt 92/k 1030 numaralı belgede rastlanılmıştır. Eski Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait olan bu belge, beraberinde bulunduğu diğer belgelere dayanarak M.Ö. 1860 yılına tarihlendirilmektedir. Söz konusu belge, Kuzallum adındaki bir şahıs ile tabletteki kırıkta dolayı adı öğrenilemeyen başka bir şahıs arasındaki bakır alış-verişiyle ilgili meselenin ele alındığı bir mahkeme kayıdır (Erol, 2014, s. 4,11).

Eski Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ndeki Gazabura'nın, Hitit metinlerinde geçen Ka/izzimara, Gazzimar, Gazzimara, Gazzimariya ve Gazziura şeklinde farklı yazılışları bulunan kent² ile aynı yer olduğu değerlendirilmektedir (Bozgun, 2018, s. 1253). Hitit

¹ Tokat Müzesi'ni tanıtan küçük bir rehberde bu yerleşmenin, yalnız İlk Tunç Çağı III'de bir tabaka ile temsil edildiği yazmaktadır (Özcan, 1985, s. 24).

² Maşathöyük mektuplarında geçen Gaşipura'nın da Gazziura ile aynı yer olduğu genel olarak kabul görmektedir (Murat, 2016, s.178, 223; Erol, 2014, s. 4, 5, 11; Alp, 1991, s. 19, 21-22). Forlanini'ye göre kentin Gaşipura olarak kaydedildiği bütün Maşathöyük mektuplarının tamamı, I. Şuppiluliuma'nın tahta çıkışından önceki yıllara ya da onu takip eden yıllara aitken, Gazziura yazılışıyla kaydedilen metinler daha sonraki bir döneme M.Ö. 13 yüzyıla ait olmalıdır. Forlanini, aradaki bu süre boyunca şehrin bulunduğu bölgenin Kaşka işgali altında kaldığını; III. Hattuşili zamanında bölgeyi tekrar ele geçiren Hititlerin, uzun zamandır unutulmuş ve Kaşkaların telaffuzuyla

metinlerinde farklı yazılışları bulunan bu kentin ise gerek coğrafi konumuna gerekse adındaki fonetik benzerliğine dayanarak bugünkü Turhal ile ilişkilendirilen Hellenistik Dönem'deki Gaziura kenti olduğu bilinmektedir (Götze, 1930, s. 24, 25; Garstang & Gurney, 1959, s. 14; Erol, 2014, s. 5). Hitit metinlerinden bu kentin uzun süre Kaşkaların işgali altında kaldığı, III. Hattuşili zamanında ise kentin tekrar Hititlerin eline geçtiği anlaşılmaktadır (Garstang & Gurney, 1959, s. 14; Forlanini, 1983, s. 12; Alp, 1991, s. 19, 21, 22; Murat, 2016, s. 104, 178, 223).

Demir Çağı'nda yerleşim gördüğüne dair arkeolojik veriler barındıran Turhal coğrafyası (Durbin, 1971, s. 120; Ful vd., 2017, s. 568, 569, 571, 574, 575), Persler Dönemi'nde Perslerin Kappadokia³ satraplığı sınırları içerisinde yer almış bulunmaktaydı. Pers kralı III. Artakserkses'in hakimiyeti sırasında (M.Ö. 358-338) Kappadokia satraplığı, güney ve kuzey olmak üzere iki ayrı satraplığa bölünmüştür (Speidel, 2019, s. 121). Strabon'un bildirdiğine göre bu bölünme şu şekilde gerçekleşmiştir: “*Makedonialılar Kappadokia'yı ele geçirdiği zaman burası Persler tarafından iki satraplığa ayrılmış bulunuyordu. Makedonialılar ülkenin bir kısmını isteyerek bir kısmını da istemeyerek satraplıktan krallığa çevirmişlerdi. Bu krallıklardan birine 'Asıl Kappadokia', 'Tauros yakınındaki Kappadokia' ve hatta 'Büyük Kappadokia', diğerini ise başkaları 'Kappadokia Pontika' ismini vermişlerse de bunlar 'Pontos' olarak adlandırmışlardır*” (Strabon, XII, 1. 4). Strabon'un belirttiği bu bölünme sonucunda bugünkü Turhal toprakları, Kappadokia Pontika sınırları içerisinde kalmıştır.⁴

Büyük Kappadokia satrabı Mithrobuzanes, Granikos Savaşı'nda (M.Ö. 334) öldürülünce, Büyük İskender, onun yerine yönetime Sabiktas adlı birini getirmişti. Bu dönemde Kappadokia Pontika ise Pers soylularından satrap Ariaramnes'in oğlu I. Ariarathes'in hakimiyetindeydi ve İskender'in imparatorluğuna ilhak edilmemişti. Çünkü I. Ariarathes, güneyden geçen bir rota izleyen İskender'den etkilenmemişti ve M.Ö. 332'de kendisini bağımsız satrap ilan etmişti.⁵ I. Ariarathes, İskender'in ölümünden sonra imparatorluğun varisi

bozulmuş olan şehrin eski adını bu şekliyle yeniden kullanmaya devam ettiklerini belirtmiştir (Forlanini, 1983, s. 12).

³ Ksenophon'un aktardığına göre II. Kyros, Babil'in fethini tamamladıktan sonra ele geçirmiş olduğu bölgelerde idari bir yapılanmaya gitmiş ve o bölgelere birer satrap atamıştır; ilk defa düzenli bir satrap ataması gerçekleştiren II. Kyros, vergileri ve askeri birlikleri toplaması, orada yaşayan insanları yönetmesi ve bölgenin asayişini sağlaması için; Megabyzos'u Arabia'ya, Artabatas'ı Kappadokia'ya, Artakamas'ı Büyük Frigya'ya, Khrysantas'ı Lidya ve Ionia'ya, Adousios'u Karia'ya, Pharnoukhos'u ise Aiolia ve Hellēpontos Frigya'sına satrap olarak atamıştır (Ksen. Kyr. 8,6.7).

⁴ Kappadokia Bölgesi, Antikçağ'da kuzeyde Pontos Dağları'ndan (veya Strabon'a göre Karadeniz kıyısından) güneyde Toros Dağları'na ve doğuda bölgenin sınırını belirleyen Fırat Nehri'nden Tatta (Tuz) Gölü, Galat bozkırları ve Halys Nehri'ne (Kızılırmak) dek uzanıyordu (Speidel, 2019, s. 118).

⁵ Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. (Sarıkaya, 2016, s. 739 dn. 24).

olan başkumandanlarından Perdikkas⁶ karşısında M.Ö. 322 yılında yenilgiye uğrayıp idam edilene dek satraplığını yönetmiştir (Sarıkaya, 2013, s. 337; Sarıkaya, 2016, s. 739-740; Speidel, 2019, s. 121). Gaziura (Turhal) kenti ise bu satraplığın merkezi olmuştur (Reinach, 1895, s. 24). Ariarathes'in en azından geçici bir süre kralî ikametgâh olarak Gaziura'da ikamet ettiği bilinmektedir (Weimert, 1984, s. 38). Aynı zamanda Gaziura, I. Ariarathes (M.Ö. 330-322) döneminde madeni paraların⁷ basıldığı bir kaleydi (Erciyas, 2001, s. 144).

M.Ö. 301 yılında I. Mithradates (Ktistes) tarafından, Anadolu'nun kuzeydoğusunda Iris (Yeşilirmak) ile Lykos (Kelkit) havzalarında Pontos Krallığı kurulmuştur (Arslan, 2007, s. 11). Pontos Krallığı'nın kurulması ile Turhal, bu krallığın sınırları içerisinde kalmıştır ve bu dönemde de Gaziura olarak adlandırılmaktaydı. Gaziura adı antik kaynaklarda ilk kez Strabon tarafından zikredilmektedir. Strabon, Gaziura'dan Pontos coğrafyası kapsamında Iris'in akış istikametini anlatırken eski bir Pontos kenti olarak bahsetmektedir: “...*Bunun kaynakları Pontos'tadır ve Pontos'taki Komana kentinin ortasından, verimli bir ova olan Dazimonitis'ten batıya doğru aktıktan sonra, şimdi terk edilmiş olan eski krali Gaziura kentine doğru kuzeye kıvrılır...*” (Strabon, XII.3.15). Strabon'un Iris'in seyri hakkında verdiği bu tanımlama, eski bir kalenin eteğinde bulunan Turhal'ı Gaziura ile özdeşleştirmeyi mümkün kılmıştır (Hamilton, 2013, s. 276; Texier, 2002, s. 167-168; Wilson, 1960, s. 216). Çünkü Turhal, tam olarak Iris'in Kazova'dan (Dazimonitis) batıya doğru aktıktan sonra kuzeye kıvrıldığı yerde bulunmaktadır. Strabon'un bu tanımlamasından Gaziura'nın, Pontos krallarının ikametgâhlarından biri olduğu da anlaşılmaktadır. Gaziura, antik yazarlardan Cassius Dio'nun eserinde, VI. Mithradates ile Roma komutanı Triarius arasında M.Ö. 67 yılında gerçekleşen savaşın anlatıldığı pasajda Triarius'un konuşlandığı bir kale olarak geçmektedir: “*Ertesi yıl, Manius Acilius ve Gaius Piso'nun konsüllüğünde, Mithradates, Triarius'a meydan okumak ve onu savaşa kıskırtmak amacıyla Triarius'un karşısında Gaziura yakınlarında kamp kurdu.Triarius gönülsüzce Gaziura'dan ayrıldı*” (Cass. Dio. 36.12.1-3). M.Ö. 67 yılında gerçekleşen bu savaş sonunda ise

⁶ Büyük İskender'in ölümünden (M.Ö. 323) sonra onun egemenliği altında olan tüm topraklar diadokhlar tarafından paylaşılınca Kappadokia, Perdikkas'ın payına düşmüştür. Perdikkas ise bu satraplığın yönetimini Eumenes'e vermiştir. Ancak I. Ariarathes, Eumenes'e satraplığı devretmek istememiştir. Bunun üzerine M.Ö. 322 yılında Perdikkas, kraliyet ordusuyla Kappadokia'ya ilerlemiştir. Bölgenin kaynaklarından yüklü miktarda para biriktirmiş, yerli ve paralı askerlerden meydana gelen büyük bir ordu kurmuş olan Ariarathes, art arda cereyan eden iki savaşta Perdikkas'a yenilmiştir. Perdikkas ise Ariarathes'i tutuklayarak öldürmüştür, satraplığın yönetimini Eumenes'e teslim etmiştir (Sarıkaya, 2013, s. 337).

⁷ I. Ariarathes'in, Gaziura'da Pers ağırlık ölçülerinde bastırıldığı gümüş sikkelerin ön yüzünde Gaziura Tanrısı Baal (BAL-GZOUR Aramice yazılmıştır) tahta oturmuş vaziyette sol eliyle uzun bir asaya yaslanmakta, sağ elinde buğday başağı ve üzüm salkımı tutmakta ve sağ bileğine bir kartal tünemiş olarak tasvir edilmiştir. Sikkelerin arka yüzünde ise, geyiğe saldıran bir grifon ile Ariarathes'in (ARIOURAT Aramice yazılmıştır) adı yer almaktadır (Waddington vd.,1904, s. 82, 84; Erciyas, 2006, s. 31, 32; Bilge, 2022, s. 143). (Foto. 2a, b).

Roma ordusu ağır bir yenilgiye uğratılmış, Gaziura Kalesi Roma askerlerinden arındırılmıştı (Arslan, 2007, s. 429).

Pontos Krallığı döneminde Zela, Amaseia ve Komana Pontika'yı birleştiren yolların kesiştiği stratejik bir noktada yer alması Gaziura'ya, hem Dazimonitis hem de Zelitis yörelerini kontrolü altında tutma üstünlüğü sağlamıştır (Arslan, 2007, s. 24). Dolayısıyla bu konumu Gaziura'nın, Pontos Krallığı boyunca idari ve askeri yönden önemini korumasını sağlamıştır. VI. Mithradates Eupator döneminde içerisinde darphanesi bulunan (Reinach, 1895, s. 246; Waddington vd., 1904, s. 112; Erciyas, 2006, s. 116; Yanbeyi, 2013, s. 135) Pontos kalelerinden bir tanesi olması da Gaziura'nın, bu dönemdeki ekonomik açıdan önemine işaret etmektedir (Weimert, 1984, s. 38). (Foto. 2c, d, e)

Hellenistik Dönem boyunca genişleyerek büyük bir devlet haline gelen Pontos Krallığı'nın bölgedeki egemenliğinin Romalılar tarafından sonlandırılmasıyla (Arslan, 2007, s. 11) Gaziura, Roma hâkimiyetine geçmiştir. Bu kent, Roma'nın yapmış olduğu idari düzenlemeler sonucunda M.Ö. 64 yılında oluşturulan Pontos ve Bithynia Eyaleti'nin sınırları içerisinde kalmıştır (Arslan, 2007, s. 490). Roma hakimiyetinden sonra Gaziura kenti yani Turhal sırasıyla Bizans, Danişmend, Selçuklu, İlhanlı, Eretna, Kadı Burhanettin ve Osmanlı egemenliğine geçmiştir (Şimşirgil, 1997, s. 464).

2.Turhal Kalesi'nde Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar

Turhal Kalesi, geçmişten günümüze kadar birçok seyyah ve misyonerin yanı sıra epigraf, arkeolog, sanat tarihçisi, tarihçi, filolog gibi uzmanlar tarafından ziyaret edilmiş ve araştırılmıştır (Tekin & Uyanık, 2023, s. 595-598). Turhal Kalesi'nin fiziki yapısı ve görünümü hakkındaki ilk bilgi XVII. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi'den gelmektedir. E. Çelebi, Turhal Kalesi'ni "*Turhal Ovası'nda bir yağma tepe üzerine taştan yapılmış beşgen şekilli küçük bir kale*" olarak tanımlamakla birlikte bu kalenin çok sağlam ve dayanıklı olmadığını belirtmiştir (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2010, s. 110).

Turhal Kalesi'nde arkeolojik açıdan ilk araştırma ise XIX. yüzyılda İngiliz jeolog J. Hamilton tarafından yapılmıştır. Hamilton, 600-700 fit yüksekliğinde olduğunu bildirdiği bu kalede yapmış olduğu araştırma sonuçlarını şu şekilde not etmiştir:

"Görünüşe göre yakın geçmişe ait, ancak girişleri antik zamanlara ait havası veren büyük taş bloklardan meydana geliyor ve lentolar, kenarlıklar ve eşiklerin her biri tek bir bloktan imal edilmişti. ...Yine burada, dağın merkezine doğru giden bir yeraltı geçidi veya merdiveni bulunuyor. Zirveye yakın basamakları oldukça kusursuz. İnmeye çalıştım fakat kademeli olarak o kadar bozuktu ki 45 derecelik eğimdeki yüzeyde adım atmak mümkün değildi.

Şeytandan bahseden rehberimin tavsiyesinin tersine attığım 50 adımdan sonra zor da olsa geri dönüşümü gerçekleştirdim” (Hamilton, 2013, s. 274-276).

Hamilton, Yeşilirmak’ın yönünü Turhal’da batıdan kuzeye doğru çevirdiğine dikkati çekerek bu durumun Strabon’un XII. 3. 15’te anlattığı Iris’in söz konusu bölgedeki akış istikametiyle benzerlik gösterdiğine işaret ederek burayı antik Gaziura olarak tanımlayan ilk araştırmacı olmuştur.

XIX. yüzyılda Turhal Kalesi’nde araştırma yapan bir diğer araştırmacı Fransız arkeolog C. Texier’dir. Texier, bu kale ile ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır:

“Kale binasının çoğu kısmı, Orta Çağ’a aittir. Bazı yerlerinde, pek eski zamanın işaretleri vardır. Kapıların üstü, saçak altı ve direk arası gibi yerler, tek parça büyük taştan yapılmıştır. Binanın yeraltında da bir kısmı vardır. Dağın içine inen bu yeraltının dikçe yokuş halindeki yolu, başlangıçta iyice idiyse de sonradan çok taşlı ve çakıllı hale geldiğinden, gidilmesi hemen hemen imkansızdır; ancak elli adım kadar gidilir. Burası Mithradates’in büyük ihtimal hazinelerini saklamak için Küçük Armeniya ve Pont’un yetmiş beş yerinde yaptırdığı kalelerden birinin yer altı mahzenidir. Kazova, Pont krallarının eski bir ikametgahıydı. Bütün kaleleri Pompee tarafından yıktırılarak enkazı başka kasabaların kuruluşunda kullanılmış ve daha Strabon’un zamanında, bu Kazova kalesi bir harabe haline gelmişti” (Texier, 2002, s. 167-168).

Turhal Kalesi’nde gerçekleştirdiği araştırmalar sonucunda Texier de tıpkı Hamilton gibi buranın Strabon’un eserinde tanımladığı antik Gaziura kentinin konumuna en uygun yer olduğu kanaatine varmıştır. Amerikan misyoner H. J. van Lennep de burçları, kuleleri ile duvarlarının zamanla çirkin bir harabeye dönüştüğü Turhal Kalesi’nin antik Gaziura olduğunu bildirmiştir (van Lennep, 1870, s. 128-129). Bu görüşe katılan seyyahlardan Alman oryantalist A. D. Mordtmann, Turhal Kalesi’nde Antikçağ’a ait basamaklı bir tünel dışında başka bir kalıntıya rastlamadığını, geriye kalan her şeyin modern taş işçiliğini yansıttığını bildirmiştir (Mordtmann, 1925, s. 466-470). Alman kâşif ve bilim insanı H. Barth’ın Turhal Kalesi ile ilgili izlenimleri ise şöyledir:

“Günümüzde harabe haline gelmiş olan hisarın giriş kapısı ve birkaç duvarı dışında büyük bir kısmının yeni yapım olduğu anlaşılıyor. Ama gene de Antikçağ’da Roma döneminde de burada bir kale bulunduğu kesin... Kalenin içinden ırmağın doğu kıyısına kadar, kayaya oyulmuş bir merdivenin bulunması bunu kanıtıyor. Tahkimat amacıyla yapılmış bu olağanüstü düzenek, tahminime göre Mithradates’ten sonraki döneme ait değildir. Burası kesin olarak “hazinenin saklandığı bir yer” olmalı” (Barth, 2017, s. 68).

Turhal Kalesi'nde araştırma yapan İngiliz arkeolog J. A. R. Munro, kendisinden önceki seyyah ve araştırmacılardan farklı olarak bu kalede kayaya oyulmuş Yunanca yazıtların var olduğu bilgisini paylaşmıştır. Ayrıca Munro, bu yazıtların Roma öncesine tarihlenebileceğini belirterek, Turhal'ın konumunun Gaziura'ya tam olarak uyduğunu, buranın Ramsay'in önerdiği üzere Geç Antikçağ'daki Ibora⁸ kenti olabileceğini yazmıştır (Munro, 1893, s. 736). İngiliz arkeolog D. G. Hogarth ise Turhal Kalesi'ni yüksek bir kayanın üzerinde yükselen ve resmedilmeye değer harap bir kale olarak tanımlamıştır. Hogarth, eski Yunanca yazıtlar bulunan bu kalenin sur duvarlarının alt sıralarının erken döneme ait izler taşıdığını bildirmiştir (Wilson, 1895, s. 40-41).

Turhal Kalesi'nde Hamilton ve Texier'den sonra en detaylı arkeolojik araştırma 1899 yılında İngiliz antik tarih profesörü J. G. C. Anderson tarafından yapılmıştır. Anderson, bu kaledeki gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır:

“Tepenin zirvesinde ayakta kalan tahkimatın Bizans Dönemi'ne ait olduğu açıktır; duvara yerleştirilmiş ahşap giriş parçaları hala görülebilmektedir; ancak Hamilton'un büyük taş bloklardan oluştuğunu tarif ettiği geçitlerin, lentoların, yan direklerin ve eşiklerin tek bloklardan oluştuğuna dair hiçbir işaret görmedik. Amasya, Tokat, Pleuramis ve daha önce bahsedilen diğer yerlerdeki gibi kayanın merkezine inen bir yer altı merdiveni var. En yüksek terasa çıkan patikanın yanında, kayanın dik yüzündeki bir panele oyulmuş ilginç bir yazıt vardır, ancak büyük bir özenle tahriş edilmiştir; restorasyonum gerçeğe yaklaşırsa, yabancıların sınırlara girmesini yasaklayan askeri bir bildiri gibi görünecek. Yazıt erken bir tarihe aittir ve Mithradates dönemine ait olabilir. Bay Munro, tepenin güney tarafında, ne yazık ki daha sonra kaybolan birçok erken dönem çanak çömlek parçasına rastladı. Kırmızı veya devetüyü zemin üzerinde kahverengi veya mor renkte eşmerkezli daireler, kırmızı zemin üzerinde mor renkte üçgen kapaklar, açık gri astar üzerinde maeander deseni vb.” Anderson ayrıca bu kalede yaptığı araştırmalar sonucunda, Hogarth'ın iddia ettiği gibi kale duvarlarının alt kısımlarının erken döneme tarihlendiğine dair herhangi bir bulguya rastlamadığını, bu kalenin Hamilton'un daha önce eşleştirdiği üzere Gaziura kenti olduğundan şüphe duymadığını ve aynı zamanda Ramsay'inde önerdiği üzere Geç Antikçağ'daki Ibora olabileceğini belirtmiştir (Anderson, 1903, s. 69 dn. 4, 71 dn. 1).

Alman kimyager ve amatör arkeolog V. Belck, 1901 yılında Tokat'ta yaptığı çok kısa süreli bir araştırma kapsamında Turhal Kalesi'ni ziyaret etmiştir. Bu kalede daha önce fark edilmeyen küçük Yunanca bir kaya yazıtını kopyaladığını bildiren Belck, kalenin yer aldığı

⁸ Bu konu hakkında farklı görüşler için bk. (de Jerphanion, 1914, s. 1,13-14; Leclercq, 1926, s. 4-9; Rousseau, 1995, s. 62 dn. 7; Silvas, 2007, s. 43, 44).

tepenin biraz altında ise 2,80 m genişliğinde ve yaklaşık 4 m yüksekliğinde muhteşem bir şekilde işlenmiş, 230 adımdan sonra kayanın içinde kör bir şekilde sona eren su temin etmek amacıyla yapılmış basamaklı bir tünel bulunduğunu ifade etmiştir (Belck, 1901, s. 470, 471).

Turhal Kalesi'nde araştırma yapan Cizvit misyoner G. de Jerphanion ise Turhal Kalesi'nin⁹ (Foto. 3), Antikçağ'da Gaziura olarak anıldığını ve bu kalenin Yeşilirmak'ın kıyısında Amasya-Tokat-Zile'yi birleştiren yolların kesiştiği stratejik bir noktada yer aldığından daha sonraki dönemlerde de önemini koruduğunu yazmıştır. Kalede iki adet basamaklı tünelin (de Jerphanion, 1911, s. 342 dn. 1) mevcut olduğunu bildiren de Jerphanion, büyük olan basamaklı tünelin Belck ve von der Osten tarafından araştırıldığını ancak kaledeki ikinci bir tünel ile diğer kaya işçiliklerinin daha önceki araştırmacılar tarafından fark edilmediğini, ikinci tünelin kalenin en yüksek noktasından başlayarak yapı kalıntılarının altına doğru kıvrımlı bir şekilde indiğini ve bu tünelin bir merdivenle biteceğini ifade etmiştir. Jerphanion, kalenin başka bir noktasında (ana merdivenin yanında) yaklaşık 5 m çapında, yuvarlak şekilde üstü açık bir silo, bunun yanı sıra aynı şekle sahip ancak yarı çapında başka bir silo (veya belki bir sarnıç) daha tespit ettiğini yazmıştır (de Jerphanion, 1928, s. 35, 36).

13 Ağustos 1926 tarihinde Turhal Kalesi'nde araştırma yapan Alman Arkeolog H. H. von der Osten, Turhal Kalesi'nde mevcut olan kalıntıların Bizans kökenli olduğunu, ana kayaya oyulmuş çok kötü şekilde aşınmış üç Yunanca yazıt gördüğünü, kalenin zirvesinde Bayram Tepe'dekine (Çördük Kalesi) benzer bir sarnıç yer aldığını bildirmiştir. Ayrıca von der Osten daha önceki araştırmacıların kalenin tepesinde var olduğunu bildirdikleri ancak sonunu görmedikleri basamaklı tünelin sonuna kadar gidebildiğini, 45 derecelik açıyla yapılmış olan bu tünelin 250 m uzunluğunda olduğunu ve tünelin sonunda taş ve toprakla tıkanmış iki yatay tünelin başlangıcını keşfettiğini yazmıştır (von der Osten, 1927, s. 137, 138).

1907 yılında Turhal'a gelen Belçikalı filolog H. Grégoire, Turhal'ın antik Gaziura kenti olduğunu ve daha sonraki dönemde Ibora adını aldığını, Amasya ve Kaleköy'de görülen karakteristik yeraltı merdivenlerinin yer aldığı eski bir kalesi bulunduğunu bildirmiştir. Daha önce Anderson'un Turhal Kalesi'nden kopyaladığı yazıtın, 36 cm yüksekliğinde ve 65 cm genişliğindeki bir dikdörtgen alanı kapladığını bildirerek yazıtın çevirisini vermiştir: "*Kale komutanının/bekçisinin izni olmadan bu kaleye hiçbir yabancı giremez. Yakalanan (bu yasağı çiğneyen) köle ise, kırbaçlanacak ve satılacak; eğer özgür bir adamsa, sürgün cezasına çarptırılacaktır*" (Grégoire, 1909, s. 23, 24; Anderson vd., 1910, s. 251). Söz konusu bu yazıt, M.Ö. 2. yüzyılın sonu 1. yüzyılın başına yani VI. Mithradates zamanına tarihlendirilmiştir.

⁹ Jerphanion'un çektiği fotoğrafta Turhal Kalesi'nde bugün ayakta olmayan burçlarda görünmektedir.

Grégoire, bu yazıtın dışında Turhal Kalesi'nin üst terasındaki bir kaya üzerinde 54 cm yüksekliğinde, 32 cm genişliğinde bir çerçeve içerisinde başka yazıtın daha var olduğunu bildirmiştir. Bu yazıtta birkaç harf dışında hiçbir şeyi deşifre edemediğini ancak yazı karakterlerinin kalenin diğer yazıtındakilere çok benzediğini bildirmiştir (Anderson vd.,1910, s. 253).

İngiliz arkeolog G. E. Bean, 1950 yılında Turhal Kalesi'nde yaptığı araştırmasında Grégoire'nin çevirisini verdiği kalenin tepesindeki yazıtı bulamadığını bildirmiştir. Ancak Bean, Grégoire'nin sözünü ettiği ve deşifre edemediği ikinci yazıtı bulmuş, estampajını almış ve şu şekilde çevirisini yapmıştır: “*Antiphilides'in oğlu, Byzantion'daki delikanlıların meşale yarışının galibi..., (bu ithaftı) Hermes'e yaptı*”. Bean, fena halde aşınmış olan bu yazıtın, harf karakterlerine dayanarak M.Ö. 2. yüzyılın başına tarihlenebileceğini belirtmiştir (Bean, 1953: 151, 156, 157). 1955 yılında Tokat ilinde yüzey araştırması yapan C. Burney, Turhal Kalesi'nde M.Ö. 2. binyıl, Demir Çağı ve Klasik Dönem'e tarihlenen seramikler tespit etmiştir (Durbin, 1971, s. 120). 1997 yılında Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun kararı doğrultusunda Turhal Kaymakamlığı'nca kaledeki basamaklı tünelde temizlik çalışması yapılmıştır (D.K.V.K.E., Envanter no: 60.06.0.03).

Tokat Müzesi Müdürlüğü tarafından 2011 yılında, Turhal Kalesi'nin onarımına yönelik hazırlanacak olan rölöve çizimine esas teşkil etmek üzere sur duvarlarının açığa çıkarılabilmesi için 11 günlük temizlik ve kazı çalışması yapılmıştır. Bu çalışma sonucunda kaleyi çevreleyen ve büyük bir bölümünün tahrip olduğu sur duvarlarına ait kalıntılar ortaya çıkartılmıştır. Sur duvarlarının ortalama 1 m kalınlığında olduğu tespit edilmiştir. Kazı ve temizlik çalışmalarında bakır lenger, pipo parçaları, kemik yüzük ve Demir Çağı'na ait seramiklere rastlanıldığı da bildirilmiştir (Tokat Müzesi Kazı Raporu).

E. Sökmen, doktora tezi kapsamında Pontos kalesi Gaziura olduğundan emin olunan Turhal Kalesi'nin Pontos Krallığı'nın savunma sistemindeki yerini ele almıştır (Sökmen, 2016, s. 116). A. E. Bulut ise yüksek lisans tezi kapsamında Turhal Kalesi'ndeki basamaklı tünelde araştırma yapmış, tünelin mevcut durumu hakkında bilgi vermiştir (Bulut, 2017, s. 95).

3.Turhal Kalesi

Turhal Kalesi, ilçe merkezinde ve Turhal Ovası'nın ortasında yer almaktadır. Kale, ova tabanından yaklaşık 180 m yükseklikteki dik ve sarp bir kaya bloğunun üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla üzerinde yer aldığı kente ve ovaya hâkim konumdadır. Halk arasında Dengiboz Kalesi olarak da adlandırılan Turhal Kalesi'nin batısından ilçe sınırları içerisinde güney-kuzey istikametinde akan Yeşilırmak, doğusundan ise Tokat-Amasya karayolu geçmektedir. Kalenin

yer aldığı kayalığın doğu ve güneydoğu eteklerinde şehir mezarlığı, batı yamacında ve eteklerinde ise evler yer almaktadır. (Harita 1)

Turhal Kalesi, üzerinde bulunduğu kaya bloğunun konumuna göre kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Kalenin, büyük bir bölümü yıkılmış olan iki burcu¹⁰ ile orijinal sur duvarlarının çok az bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir. (Foto. 4) Kalker moloz taşla inşa edildiği anlaşılan bu kalıntıların çoğu Bizans ve Osmanlı Dönemlerine tarihlenmektedir (D.K.V.K.E., Envanter no: 60.06.0.1.0; Sökmen, 2016, s. 429). Ayakta kalan burçlardan biri kalenin güneydoğusunda diğeri ise kalenin güneyinde yer almaktadır. Kalenin güneydoğusunda yer alan burç kare plana, kalenin güneyinde yer alan burç ise yarım daire planına sahiptir. Söz konusu burçlar ile 2011 yılında Tokat Müze Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen kazı ve temizlik çalışmalarında ortaya çıkartılan sur duvarlarına ait izler takip edilerek surların büyük bir bölümü restore edilmiştir. (Foto. 5, 6)

Kalenin yer aldığı kaya bloğunun doğu ve batı tarafı sarp uçurumdur. Kayalığın güney yönü de kısmen sarp olduğundan kaleye en kolay erişim kuzey yönünden sağlanmaktadır. Kalenin bu yönünde kaleye çıkışı kolaylaştırmak için ana kayanın düzleştirilmesiyle oluşturulmuş çok büyük genişliğe sahip olmayan ve ciddi manada tahrip olmuş merdivenler mevcuttur. (Foto. 7) Bu merdivenlerden çıktığında Antikçağ'da Pontos Bölgesi'ndeki kalelerde sıklıkla görülen basamaklı bir tünel yer almaktadır. Giriş yönü kuzeye bakan bu basamaklı tünel güney yönünde ilerlemektedir. (Foto. 8) At nalı formuna sahip tünelin giriş genişliği yaklaşık 2,8 m olup giriş yüksekliği ise 3,2 m'dir (Bulut, 2017, s. 94). Tünelin ilk basamakları kısmen korunmuş olup daha sonraki basamaklar ciddi anlamda tahribata uğramıştır. Tünel, çok dik ve derin olduğu için tünele girmek tehlike arz etmektedir. Bu duruma rağmen daha önceki araştırmacılardan von der Osten ve W. Belck, tünelin sonuna kadar gidebildiklerini bildirmişlerdir. Tünelde yer alan demir rayların ve tünelin önüne yığılmış toprak yığınının burada yapılmış olan kazı ve temizlik çalışmalarına ait olduğu düşünülmektedir. Ancak bu temizlik çalışmasının sonucuna dair bilgiye ulaşılamamıştır.

Kale yerleşmesinin farklı noktalarında kayaya oyulmuş dört sarnıç kalıntısı mevcuttur. Bu sarnıçların içleri zaman içerisinde moloz taş ve çöp atıkları ile dolmuş olup iki tanesi de bitki örtüsü ile kapanmış durumdadır. Sarnıçlardan ilki basamaklı tünelin önünde ve tünelin girişine yakın bir konumda olup mevcut derinliği 10 m, çapı ise 1 m'dir. (Foto. 9a) İkinci sarnıç, tünelin girişinin hemen sağında yer almaktadır ve mevcut derinliği yaklaşık 2 m'dir. (Foto. 9b)

¹⁰ 1933 yılına kadar kale üzerindeki surlarda üç tane burç bulunduğu bilinmektedir (Erdoğan, 2012, s. 17).

Diğer iki sarnıç ise kalenin güney yönünde ve zirvesinde yer almakta olup aralarında 7 m mesafe bulunmaktadır. (Foto. 9 c, d)

Kalenin girişinde, tepesinde ve eteklerinde ne amaçla yapıldıkları tam olarak anlaşılamayan antik dönem taş işçiliğini yansıtan kalıntılar mevcuttur. Kalenin güney terasında ise ana kaya üzerinde 55X30 cm ölçülerinde bir çerçeve oluşturulmuştur. (Foto. 10) Bu çerçevenin konumu, Bean'ın bildirdiği yazıtın konumu ile uyuşmaktadır. Üzerinde herhangi bir yazı karakteri bulunmaması yazıtın zaman içerisinde aşınmış olması ile açıklanabilir. Kalenin güney zirvesinde yıkılmış olan betonarme binalara ait kalıntılar mevcuttur. Kalenin güney ve kuzey yönlerinde yoğun bir şekilde rastlanan seramikler, kalenin yer aldığı tepenin M.Ö. 2. binyıldan itibaren kesintisiz bir şekilde yerleşim gördüğüne işaret etmektedir. (Foto. 11)

Sonuç

Turhal Kalesi'nde günümüze kadar çok sayıda uzman tarafından araştırma yapılmıştır. Ş. D. Ful başkanlığında bu kalede gerçekleştirdiğimiz arkeolojik yüzey araştırması sonucunda, bu araştırmacıların Turhal Kalesi'nde yer aldığını bildirdiği birçok arkeolojik kalıntının zaman içerisinde bilinçli ve bilinçsiz bir şekilde yok edildiği ve günümüze kadar ulaşmadığı görülmüştür. Bu durumun en somut örneği daha önceki araştırmacılar tarafından kaledeki ana kaya üzerine yazılı olduğu bildirilen Hellenistik Dönem'e tarihlenen yazıtların bugün mevcut olmamasıdır.

Turhal Kalesi'nde günümüze ulaşabilen orijinal sur duvar kalıntıları en erken Bizans Dönemi'ne tarihlenmiş olsa da, kalenin yer aldığı tepenin M.Ö. 2. binyıldan Osmanlı Dönemi'ne kadar kesintisiz şekilde yerleşim gördüğüne işaret eden arkeolojik veriler mevcuttur. Turhal Kalesi, konum itibarıyla İç Anadolu'yu Karadeniz'e, Doğu Anadolu'yu batıya bağlayan tarihi ve modern yolların kesiştiği bir noktada yer aldığından, tarih boyunca askeri ve ekonomik açıdan önemini korumuş; Eskiçağ'da ise özellikle Hellenistik dönemde idari bakımdan da ayrı bir değere sahip olmuştur.

Kaynaklar

- Alp, S. (1991). *Hethitische Briefe Aus Maşat-Höyük*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Anderson, J. G. C. (1903). *A Journey of Exploration in Pontus. Studia Pontica I*. Bruxelles.
- Anderson, J. G. C., Cumont, F., Grégoire, H. (1910). *Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et l'Arménie. Studia Pontica III*. Fascicule 1. Bruxelles.
- Arslan, M. (2007). *Mithradates VI Eupator: Roma'nın Büyük Düşmanı*. Odin Yayıncılık.
- Bean, G. E. (1953). Pontus Yazıtları. *Bulleten, XVII* (66), 151-178.
- Belck, W. (1901). Forschungsreise in Kleinasien. *Zeitschrift für Ethnologie*, Vol. 33, 452-522.

- Barth, H. (2017). *Heinrich Barth Seyahatnamesi; Trabzon'dan Üsküdar'a Yolculuk, 1858.* (Çev. Türkis Noyan). Kitap Yayınevi.
- Bilge, E. (2022). *Hellenistik Dönem Kappadokia Krallığı Tarihi Coğrafyası ve Sikkeleri.* Gece Kitaplığı.
- Bozgun, Şafak, (2018). Çiviyazılı Belgelere Göre Tiliura Kenti'nin Konumu (II). *DTCF Dergisi* 58, (2), 1246-1266.
- Bulut, A. E. (2017). *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi].
- Cass. Dio (= Cassius Dio, Rhomaika) Kullanılan Metin ve Çeviri: Roman History. with an English translation by E. Carry I-IX. London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).
- de Jerphanion, G. (1911). Iborra-Gazioura. Etude de Géographie Pontique. *Mélanges De La Faculté Orientale*, 5/1, 333-354.
- de Jerphanion, G. (1914). Inscriptions de Cappadoce et du Pont. *Mélanges de la Faculté Orientale*, 7, 1-22.
- de Jerphanion, G. (1928). *Mélanges d'archéologie Anatolienne: Monuments Préhelléniques, Gréco-Romains. Byzantins et Musulmans de Pont, de Cappadoce et de Galatie.* XIII/1. Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université Saint-Joseph.
- Dönmez, Ş. (2007). Orta Karadeniz Bölgesi'nde Önemli Bir Geç Kalkolitik-İlk Tunç Çağı Yerleşmesi: Turhal Ulutepe. *Refik Duru'ya Armağan/Studies in Honour Refik Duru.* (Ed. G. Umurtak, Ş. Dönmez ve A. Yurtsever), 75-84.
- Durbin, G. E. S. (1971). Iron Age Pottery from Provinces of Tokat and Sivas. *AS.* 21, 99-124.
- Erciyas, D. B. (2001). *Studies in the Archaeology of Hellenistic Pontos: The Settlements, Monuments, and Coinage of Mithradates VI and his Predecessors* [Published Phd. Dissertation, University of Cincinnati].
- Erciyas, D. B. (2006). *Aristocracy and Royal Propaganda under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in Central Black Sea Region in Turkey.* *Colloquia Pontica Vol 12.* (Ed. G. Tsetskhladze). Brill, Leiden.
- Erdoğan, C. (2012). *Yeşil Turhal*, Turhal Matbaa.
- Erol, H. (2014). Kültepe metinlerinde yeni bir yer adı Gazabura. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33 (56), 1-18.
- Forlanini, M. (1983). Gaşipura e Gazziura. *Hethitica V*, 11-19.
- Ful, Ş. D., Tekin, M., Akın, E. S., Susam, T. (2017). Sebastopolis Antik Kenti Merkezli Bölgenin Peyzaj Görünümü ve Yerleşim Yapısı 2015 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı-1.* 567-586.

- Ful, Ş. D., Tekin, M., Akın, E. S. (2018). Sebastopolis Antik Kenti ve Çevresi 2016 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*. 483-495.
- Garstang, J. & Gurney, O. R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London.
- Gök, M. (2021). *Turhal İlçesi'nin Nüfus ve Yerleşme Coğrafyası*. İksad Yayınevi.
- Götze, A. (1930) Bemerkungen zu dem hethitischen Text AO 9608 des Louvre. *Revue hittite et asianique*, 1/1, 18-30.
- Grégoire, H. (1909). Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce. *Bulletin de correspondance hellénique*, 33, 3-169.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp* (2010). (Haz. Seyit Ali Kahraman). 1. C. 5. Kitap. Yapı Kredi Yayınları.
- Hamilton, W. J. (2013). *Küçük Asya*. (Çev. Kasım Toraman). Midas Kitap.
- Tokat Müzesi Kazı Raporu*, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 14/09/2011 tarih ve 187211 sayılı yazısı.
- Ksen. Kyr. = Xenophon, *Cyropaedia*. Ed. E. C. Marchant (1970). Xenophontis opera omnia, 4. Clarendon Press.
- Leclercq, H. (1926). Ibora. *Dictionnaire d'archeologie Chretienne et de Liturgie*. 7/1. Letouzey et Ane.
- Mordtmann, A. D. (1925). *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*. (Ed. F. Babinger). Hannover.
- Munro, J. A. R. (1893). Notes on roads in the Vilayet of Sivas. Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor. *Supplementary Papers of the Royal Geographical Society III*. 719-739.
- Murat, L. (2016). *Anadolu'da Kaşkalar*. Hel Yayınları.
- Özcan, B. (1985). *Tokat Müzesi Rehberi*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- Özsait, M. (1999). 1997 Yılı Tokat ve Çevresi Yüzey Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 16/2, 89-107.
- Reinach, T. (1895). *Mithradates Eupator. König von Pontos*. Leipzig.
- Rousseau, P. (1995). *Basil of Caesara*. University of California Press.
- Sarıkaya, S. (2013). Arrianus'un İskender'den Sonraki Olaylar. Adlı Eseri: Τα Μετα Αλεξανδρον - Historia Successorum Alexandri. *Cedrus I*, 329-345.
- Sarıkaya, S. (2016). Küçük Asya'da Diadokhoi Savaşları: Kardianlı Eumenes'in Savaş Stratejisi. *PHILIA, Vir Doctus Anatolicus. Sencer Şahin Anısına Yazılar*, 736-753.
- Silvas, A. M. (2007). *The Asketikon of St Basil the Great*. Oxford University Press.

- Sökmen, E. (2016). *Surveying The Pontic Landscape Through The Fortresses Of The Mithradatids* [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi].
- Speidel, M. A. (2019). Hellenistik Kapadokya Krallığı. *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*. (Ed. O. Tekin). Yapı Kredi Yayınları, 118-130.
- D.K.V.K.E., Envanter no: 60.06.0.1.0 (Sivas Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri).
- D.K.V.K.E., Envanter no: 60.06.0.03 (Kayseri Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu, Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri).
- Strabon, (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası, (Geographika: XII-XIII-XIV)*. (Çev. Adnan Pekman). Arkeoloji ve Sanat.
- Şimşirgil, A. (1997). XV. ve XVI. Asırlarda Turhal. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), 477-478.
- Tekin, M. & Uyanık, H. (2023). Antik ve Modern Seyyahların Gözünden Tokat'taki Antik Yerleşmeler. *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı Eskiçağ Tarihi Yazıları*. (Ed. Y. Kılıç, R. Kuzuoğlu, S. Akkuş Mutlu, Ö. Kahya), 587-610.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Coğrafyası*. C. III. (Çev. Ali Suat). Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Tokat İli 2017 Yılı Çevre Durum Raporu (2017). Tokat Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü.
- van Lennep, H. J. (1870). *Travels in Little Know Parts of Asia Minor: With Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archaeology*. Vol. I. London.
- von der Osten H. H. (1927). Explorations in Hittite Asia Minor. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 43 (2).73-176.
- Waddington W., Babelon E., Reinach T. (1904). *Recueil General des Monnaies Grecques d'Asie Mineure*. I/I. E. Leroux.
- Wilson, C. W. (Ed.), (1895). *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, Etc..* J. Murray.
- Wilson, D. R. (1960). *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontos in the Greek and Roman Periods*. [Unpublished Dissertation].
- Weimert, H. (1984). *Wirtschaft als landschaftsgebundenes Phänomen: Die antike Landschaft Pontos: Eine Fallstudie*. Lang, Frankfurt am Main.
- Yanbeyi, T. G. (2013). *Sikkeler Işığında Pontos Kralı Mithradates VI Eupator Dönemi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi].

<http://www.turhal.gov.tr/kultur>,

<https://antiksikkelernumizmatik.com/konu/gaziura-antik-kenti-sikkeleri.518>,

Ekler

Harita 1: Turhal Kalesi (Google Earth)

Foto. 1: Turhal Kalesi Genel Görünüm

Foto. 2: I. Ariarathes ve VI. Mithradates Dönemi Gaziura Sikkeleri
(<https://antiksikkelernumizmatik.com/konu/gaziura-antik-kenti-sikkeleri.518>)

Foto. 3: XX. Yüzyılın Başında Turhal Kalesi'nin Genel Görünümü (de Jerphanion, 1928, Pl. XVII/I)

Foto. 4: Restorasyon Öncesi Kaledeki Burç ve Sur Duvar Kalıntıları

Foto. 5: Restorasyon Sonrası Kuzeybatı Surlarının Bir Bölümü

Foto. 6: Turhal Kalesi Vaziyet Planı (Turhal Belediyesi Arşivi)

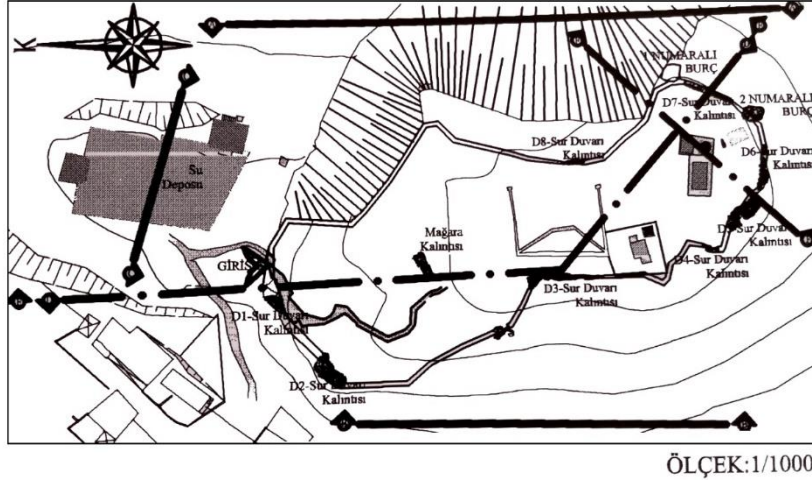

Foto. 7: Kalenin Kuzeyinde Anakayanın Düzleştirilmesi ile Oluşturulmuş Basamaklar

Foto. 8: Basamaklı Tünel Girişi

Foto. 9: Sarnıçlar

a

b

c

d

Foto. 10: Ana Kayaya Oyulmuş Çerçeve

Foto. 11: Turhal Kalesi Seramik Buluntuları

